

ЕКОНОМІКА ТА МЕНЕДЖМЕНТ

УДК 336.221.2

В. В. Зянько, к. е. н., доц.;

Т. О. Журко

ТІНЬОВІ ДОХОДИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ЗМЕНШЕННЯ В УКРАЇНІ

Розглянуто причини та механізми ухилення від сплати податкових зобов'язань до бюджету, досліджено взаємозв'язок між рівнем податкового тягаря та рівнем ухилення від сплати податків, запропоновано заходи, які сприятимуть виведенню приховуваних доходів з тіні.

Вступ

За нинішніх умов господарювання тіньова економіка та її невід'ємна складова — приховувані від оподаткування доходи, становлять значний за обсягами сектор вітчизняної економіки і є однією з основних перепон її розвитку. Якщо у загальносвітовому масштабі частка тіньової економіки становить 5...10 % від валового внутрішнього продукту (ВВП), то в Україні — 30...40 % від офіційного ВВП [1, с. 11], а за деякими оцінками сягає 47 % ВВП [2].

Західна економічна теорія базується на постулаті про намагання суб'єкта господарювання максимізувати дохід та мінімізувати витрати, і пояснює зростання тіньової економіки бажанням підприємця уникнути сплати податків, оскільки останні збільшують його витрати і водночас зменшують одержувані підприємцем доходи. Уряд підвищує податкові ставки для того, щоб збільшити соціальні виплати, але це стимулює приховування підприємцями від оподаткування частини доходів шляхом застосування різного роду як легальних, так і тіньових схем. Для полегшення розпізнавання умисного приховування доходів з метою уникнення сплати податкових зобов'язань у високорозвинутих країнах існують офіційні списки неправомірних податкових схем. В Україні, на жаль, на сьогодні таких списків нема, оскільки законодавчо не закріплено і правил, які б чітко визначали різницю між законним зменшенням податків та ухиленням від їх сплати суб'єктами господарювання. Вітчизняні законодавчі органи час від часу приймають поправки, спрямовані на ліквідацію недоліків у законах і попередження ухилення від сплати податків, у той час як за податкоплатниками визнається і право на податкову оптимізацію — планування й управління організаційно-правовою діяльністю підприємства з метою досягнення найвигіднішої податкової позиції на оперативному і стратегічному рівнях [3].

Мета статті виявити основні причини ухилення суб'єктів господарювання від сплати податків та запропонувати шляхи і способи їх усунення та скорочення обсягів приховуваних доходів, а також зменшення рівня тінізації національної економіки в цілому.

Основна частина статті

Сучасну політику уряду України у сфері оподаткування можна сформулювати так: держава знижує податки, а податкоплатники сумлінно виконують податкові зобов'язання відповідно до вимог чинного законодавства. Тому вже понад 10 років поспіль головним завданням реформування податкової системи України є зниження податкового навантаження на економіку. Його виконання забезпечується як шляхом зниження податкових ставок (починаючи з 1995 року переглянуто ставки податку на додану вартість (ПДВ), податок на прибуток підприємств, податок з фізичних осіб, нарахувань на фонд заробітної плати до соціальних фондів), так і шляхом внесення змін у механізм обчислення та справляння податків, основні з яких:

— розширення кола витрат, що дозволяється відносити на валові, за рахунок: витрат на формування банківськими і небанківськими фінансовими установами страхових резервів; підвищення нормативу витрат на гарантійний ремонт (1997 р.); коштів, добровільно перерахованих установам науки, культури, неприбутковим організаціям; 50 % витрат на придбання паливно-мастильних матеріалів для легкових автомобілів, збільшення суми витрат на поліпшення основних фондів тощо;

- підвищення норм амортизації;
- надання права всім (а не лише новоствореним підприємствам) переносити балансові збитки на подальші податкові періоди;
- звуження кола платників ПДВ унаслідок підвищення граничного значення оборотів із постачання товарів (послуг), що потребують обов'язкової реєстрації суб'єкта господарювання як платника ПДВ.

Зменшення податкового навантаження на всіх платників через зниження ставки податку на прибуток підприємств від 30 до 25 % спричинило падіння у 2004 р. податкового коефіцієнта від 5,0 до 4,7 %, а запровадження пропорційного податку з доходів з фізичних осіб за ставкою 13 % призвело до зниження фіскальної ефективності цього податку із 5,1 до 3,8 % ВВП.

Зміни, внесені в 2005 р. до Закону України «Про податок на додану вартість» сприяли вирішенню низки системних проблем, що перешкождали ефективному адмініструванню податку, завдяки таким заходам:

- запровадження норми, якою передбачено, що попередня (авансова) оплата вартості товарів (супутніх послуг), які експортуються чи імпортуються, не змінює значення податкового кредиту або податкових зобов'язань платника ПДВ — відповідно експортера або імпортера;

- удосконалення механізму відшкодування ПДВ шляхом уведення єдиного порядку відшкодування як за операціями з експорту товарів, так і за операціями з постачання товарів на митній території України; подовження терміну відшкодування у порядку, яким передбачено виникнення права суб'єктів господарювання на відшкодування не одразу після появи від'ємної різниці між сумою податкових зобов'язань та податкового кредиту, а в наступному податковому періоді, і не на всю величину від'ємного значення, що сформувалось за підсумками двох податкових періодів, а лише на його частину, яка дорівнює сумі податку фактично сплаченого отримувачем товарів у попередньому податковому періоді їх постачальникам;

- обмеження права на отримання бюджетного відшкодування для окремих груп платників: зареєстрованих як платники ПДВ менш ніж за 12 календарних місяців до місяця, за наслідками якого подається заява на бюджетне відшкодування; чії обсяги оподаткування операцій за останні 12 календарних місяців менші, ніж заявлена сума відшкодування; які не здійснювали господарської діяльності впродовж останніх 12-ти календарних місяців.

Ці заходи сприяли зменшенню можливостей зниження податкової бази і, відповідно, зобов'язань з ПДВ, а також запобігали махінаціям з авансовими платежами, зокрема, через використання підставних фірм та фіктивне відшкодування ПДВ через так званих «фірм-метеликів», що дозволило впродовж 2005 р. значно поліпшити ситуацію з надходженням ПДВ до бюджету [4]. Фіскальна ефективність ПДВ зросла від 4,8 % у 2004 р. до 8 % у 2005 р., внаслідок чого частка податку у ВВП перевищила загальний рівень цього показника як у високорозвинених країнах, так і в нових країнах-членах ЄС (відповідно 7,5 і 7,9 % ВВП) [5]. Частка податків до зведеного бюджету і внесків до соціальних фондів у 2005 р. збільшилась до 47,4 % при зростанні номінального ВВП на 23,1 %. І хоч такі високі темпи зростання податків і внесків до соціальних фондів мали місце і раніше, зокрема у 2002—2003 рр., однак різниця між ними і темпами зростання ВВП тоді була значно меншою.

На думку фахівців, у країнах, в яких «процвітає» тіньова економіка, перевищення темпів зростання податків порівняно з темпами зростання ВВП можливе завдяки виведенню частини доходів із тіні навіть за умов погіршення макроекономічної ситуації [5]. Разом з тим, запровадження кожного нового податку зумовлює адекватну реакцію платника податку, спрямовану на пошук шляхів уникнення від його сплати. Так, американські економісти стверджують, що збільшення граничного значення федерального прибуткового податку на 1 %, за інших рівних умов, зумовлює зростання тіньової економіки на 1,4 %. Проте, як показує досвід економічних реформ у ряді високорозвинених країн (Канада, Австрія, Данія, Норвегія, Швеція), значне зниження податків заради зменшення обсягів ухилення від їх сплати також може не дати очікуваних результатів. У кращому випадку завдяки цьому вдавалося стабілізувати обсяги ухилення від сплати податків, або стримати зростання тіньової економіки [2].

Отже, високий рівень податкових ставок не є вирішальним чинником, який зумовлює приховування отриманих доходів від оподаткування. Проведені аналітичною групою «Центр» дослідження з метою виявлення ставлення населення України до сплати сучасних податкових зобов'язань показали, що причинами ухилення платниками податків від повної або своєчасної їх сплати переважно є такі: державні чиновники використовують податки не на потреби українського народу, а для забез-

печення себе комфортними приміщеннями, престижними автомобілями, високими зарплатами тощо (такої думки дотримується 47,4 % українців); 41,3 % респондентів вважають, що громадяни не платять податки тому, що сучасна податкова система несправедлива до тих, хто чесно заробляє свої гроші; 37,3 % громадян відповіли, що люди ухиляються від оподаткування тому, що в сучасній системі податків не видно, на що саме витрачаються податки; 29,3 % респондентів вважає, що сучасні податки завищені й не дають можливості гідно існувати; 13,8 % опитаних вважає, що всі податки платять тільки ті, хто не знає, як можна ухилитися від часткової або повної їх сплати; ухиляються від податків тому, що сплата всіх податків з отриманих доходів може призвести взагалі до повної втрати джерел цих доходів вважає 9,4 % опитаних; в Україні просто прийнято не платити всі податки — 6,1 % [6].

З вищесказаного можна зробити висновок, що ухилення від сплати податків спричинено насамперед слабкістю податкової системи України і державного апарату.

Отже, ухилення від сплати податків викликане поєднанням ряду чинників, серед яких домінують: надмірний податковий тиск на платників; висока частка податкового свавілля платників і державного тиску; неналежне впровадження в життя та практику господарювання норм податкового законодавства та ін. Більшість українського населення ставиться негативно не до самої системи оподаткування, а до того, як надалі використовуються кошти, отримані від оподаткування.

Аби не виконувати податкових зобов'язань платник податків зазвичай обирає один із таких шляхів:

- ухилення від сплати податків шляхом мінімізації податкових зобов'язань незаконними способами (здійснення підприємницької діяльності без відповідної реєстрації; приховування своїх податкових зобов'язань і надання податковим органам заздалегідь недостовірну інформацію тощо);

- уникнення сплати податків через мінімізацію податкових зобов'язань законним способом, користуючись податковими пільгами чи застосовуючи схеми, які формально відповідають нормам чинного податкового законодавства. При цьому платник податків повністю подає свою облікову та звітну інформацію податковим органам, адже всі його дії легітимні;

- податкове планування. Це цілеспрямована діяльність власників підприємства на максимальне застосування всіх нюансів чинного податкового законодавства з метою зменшення платежів до бюджету. При цьому платники податків намагаються не порушувати чинне законодавство, а, користуючись його недосконалістю, використовувати на свою користь.

Розглянемо, які механізми мінімізації податкових платежів уможливають застосування діючого механізму сплати ПДВ — одного з самих актуальних і проблемних податків для України, аби оптимізувати платником суму своїх податкових зобов'язань перед держбюджетом.

Кінцевим носієм ПДВ є споживач (товарів, робіт чи послуг), однак перерахунок ПДВ здійснює підприємство, зареєстроване в органах державної податкової служби як платник цього виду податку. Відповідно до чинного податкового законодавства України підприємство зобов'язане перерахувати в держбюджет різницю між сумою отриманого ПДВ в результаті реалізації товарів, робіт чи послуг в цьому ж періоді і сумою сплаченого ПДВ під час купівлі товарів, робіт чи послуг в цьому ж періоді

$$\text{ПДВ}_6 = \text{ПЗ} - \text{ПК}, \quad (1)$$

де ПДВ_6 — сума ПДВ, що належить сплаті до бюджету; ПЗ — податкові зобов'язання (сума ПДВ, отримана платником податку в звітному базовому році в результаті реалізації товарів, робіт, послуг); ПК — податковий кредит (сума податків, сплачених (нарахованих) платником податку у звітному періоді, у зв'язку з придбанням товарів, робіт, послуг).

Якщо в результаті господарсько-фінансової діяльності платника ПДВ виникає позитивна різниця між податковими зобов'язаннями і податковим кредитом — ця сума є податковим зобов'язанням і перераховується до бюджету. Якщо сума податкового кредиту перевищує податкові зобов'язання — виникає бюджетне відшкодування (сума, яка підлягає компенсації платнику податків з бюджету в зв'язку з переплатою податку) ПДВ на користь даного підприємства. Якщо зазначена різниця дорівнює нулю — податкові зобов'язання не виникають.

Таким чином, здійснення капітальних інвестицій за процедурою використання суб'єктами господарювання відповідного податкового кредиту відкриває перспективи зменшення суми податкових виплат до держбюджету з ПДВ [7]. Але на сьогодні в практиці ведення бухгалтерського обліку існує проблема точки відліку при сплаті податків за першою подією. У законах про ПДВ і про оподатку-

вання прибутку підприємств нічого не сказано про те, на якому рівні визначається перша подія: по підприємству в цілому, за кожним контрагентом; за кожною угодою; за кожним видом товару (роботи або послуги); за кожним договором. Тобто, маємо принаймні чотири варіанти визначення рівня першої події. Розрахунок за кожним із них дає різний розмір валових витрат підприємства. Також, згідно українського законодавства, порядок визначення зношення за основними засобами передбачає два способи нарахування амортизації: лінійний та прискореної (застосування знижувальних коефіцієнтів). Прискорена амортизація знижує базу оподаткування, тому що нарахована амортизація зменшує залишкову вартість основних засобів [3].

Окремо зупинимось на практиці надання податкових пільг, що широко застосовувалась в Україні впродовж 1997—2004 рр. (найвищі темпи зростання податкових пільг спостерігалися у 1998 р. — 151,3 %, у 1999 р. — 133,2 % і в 2000 р. — 117,9 %). У 1997—2001 рр. надходження до бюджету зросли в 1,4 рази, а пільги у 2,4 рази.

Існування методів використання законодавчо встановлених пільг для різних галузей економіки впродовж зазначеного періоду було зумовлене наявністю: особливих режимів оподаткування окремих галузей економіки; податкових пільг для груп платників податків, існування яких практично неможливе без відповідної державної підтримки; податкових пільг для окремих територій тощо.

Так, у 2001 р. було запроваджено додатково 33 види податкових пільг без відповідної компенсації втрат надходжень, якими скористались 128 тис. юридичних осіб або кожен шостий від загальної кількості зареєстрованих платників податків. Реальні втрати при цьому склали 29,8 млрд грн, що дорівнює сумі доходів держбюджету на 2003 р. за загальним фондом [3]. Поряд з цим, широкого розповсюдження з кінця 90-х рр. набула практика зниження індивідуального податкового навантаження на окремих платників та їх групи шляхом невчасного виконання (невиконання) податкових зобов'язань перед державою, що відобразилося на зростанні податкової заборгованості платників перед бюджетом і державними позабюджетними фондами (найвищого рівня заборгованість досягла у 1998—1999 рр. — відповідно 9,5 % та 9,0 % від ВВП) [8].

Законні й незаконні методи зниження податкового навантаження на окремих платників позначилися на податковому коефіцієнті, створюючи ілюзію зниження податкового навантаження на суспільство в цілому (внаслідок того, що податковий коефіцієнт, як правило, вважається показником податкового навантаження на суспільство), тоді як насправді зумовлюють його підвищення, яке є наслідком зростання надлишкового податкового тягара, спричиненого деформаціями, його нерівномірним розподілом і негативним впливом на умови конкуренції. Скасування ряду податкових пільг і посилення ефективності контролю за сплатою податків сприяло підвищенню рівня оподаткування тих суб'єктів підприємницької діяльності, які раніше користувалися податковими пільгами або ухилялися від сплати податків. Втім, імовірно, ці податки підприємства поспішили перекласти на споживачів своєї продукції (непрямі податки) і на власників капіталу (податок на прибуток).

Що стосується податкових пільг для ВЕЗ і ТПП, то, на нашу думку, вони сприяють недобросовісній і шкідливій конкуренції, яка може завдати нищівного удару по тих суб'єктах господарювання, які не мають права користуватися пільгами. Такі податкові пільги спричинюють масштабні зміни в національній податковій базі та структурі податкових надходжень, викликані рухом фінансових та інших ресурсів. Податковий тягар при цьому переходить з мобільних на менш мобільні об'єкти оподаткування (праця, нерухомість) з доходів — на витрати. Оскільки податкові пільги сприяють уникненню податкових і соціальних виплат, їх подальше зростання може підірвати всю систему оподаткування і соціального страхування, скоротити податкові надходження до держбюджету, спричинити зростання бюджетного дефіциту, а в майбутньому зростання податкових ставок і, як наслідок, ще більшому ухиленню від сплати податків.

Негативна роль податкових пільг проявляється і в формі «мертвих інвестицій», реєстрації фіктивних прибутків, приховуванні банківських рахунків платників податків від перевірки, відмиванні тінювих доходів.

Разом з тим, на думку дослідників цієї проблеми, у суто економічному сенсі приховувані від оподаткування доходи можуть чинити і позитивний вплив на економіку країни. Дослідження економістів [2] підтверджують, що не менше 66 % доходу, прихованого від оподаткування, одразу ж витрачається у видимому секторі економіки (купаються в основному послуги і товари довготривалого використання) і це становить значну питому вагу сукупного попиту, стимулюючи непрямі надходження до бюджету.

Як відрізнити податкову оптимізацію від ухилення від сплати податків? У високорозвинених кра-

їнах при цьому керуються спеціальними концепціями. Одна з доктрин — привалювання сутності угоди над її формою, полягає в тому, що за умов наявності у податкових органів суттєвих підозр податкові наслідки визначаються економічною сутністю угоди, а не її правовою формою. Часто зустрічаються випадки, коли належні суми податкових платежів не надходять до державного бюджету внаслідок навмисного викривлення правової форми укладеної угоди, її невідповідності реальному змісту. Наприклад, трудовий договір оформлюється як договір підряду, договір оренди — як договір спільної діяльності, підприємство відображає у своєму штаті інвалідів, які насправді не працюють. Інша доктрина — ділової мети, передбачає, що будь яка ділова угода повинна мати розумну ділову (економічну, комерційну) мету. Якщо в угоді не має такої мети, вона не визнається при встановленні розміру податкових зобов'язань. Зменшення сум податкових платежів саме діловою метою не визнається і укладання угоди не виправдовує [9].

Отже, ухилення від сплати податків — це навмисне уникнення виконання податкових зобов'язань перед бюджетом шляхом отримання права на користування різного роду податковими пільгами та перевагами, які дозволяють не сплачувати податки за умов повної відсутності для цього законних підстав. Можливі наслідки таких дій: пені, недоїмки, подвійний розмір штрафів, притягнення до кримінальної відповідальності, конфіскація всіх засобів та майна, отриманих в результаті неправомірних дій та угод.

Для виведення частини приховуваних доходів з тіні уряд України здійснює політику зниження рівня податкового коефіцієнта, який прийнято ототожнювати з поняттям податкового тягаря на економіку. Проте варто також враховувати, що доходи бюджету, в основі яких лежать податкові надходження, є джерелом фінансування державних витрат. Причому основними напрямками використання бюджетних коштів є соціальні заходи і, за розрахунками економістів, вони повинні сягати 40 % ВВП. Скорочення таких витрат, а воно обов'язково виникне із скороченням податкових надходжень до бюджету, дуже небезпечно і недоцільно пропонувати рівень податкового тиску меншим за 40 % ВВП. Зважаючи на те, що державні витрати в Україні фінансуються на мінімальному рівні, то якщо податки сягатимуть менш ніж 40 % ВВП постане питання про неможливість виконання державою своїх функцій. Отже, вітчизняні реалії шанси на скорочення податкового тиску дуже обмежують, наголошують економісти, і відправною точкою при цьому є зменшення державних витрат [10]. На наш погляд, за існуючих умов господарювання податковий тиск варто зменшувати передовсім не за рахунок зменшення частки податків у ВВП, а шляхом збільшення бази оподаткування.

Висновки

Для поступового виведення частини доходів юридичних та фізичних осіб з тіні і розширення бази оподаткування необхідно:

1. Розробити механізми, котрі стимулюватимуть застосування підприємствами податкового планування замість застосування ними тінювих схем ухилення від сплати податків. Одним з таких механізмів має стати запровадження податкового планування, яке передбачає сукупність системних дій стратегічного характеру, спрямованих на максимальний облік можливостей оптимізації та мінімізації податкових платежів не порушуючи чинного податкового законодавства. Намагання уникнути сплати податків, як правило, носить тактичний характер і застосовується до конкретної ситуації, натомість податкове планування відповідає стратегії розвитку підприємства і суспільства й позитивно впливає на налагодження партнерських відносин між платниками податків та податковими органами.

2. Удосконалити фінансову систему в частині цільового використання бюджетних коштів, заборонивши бюджетний залік, не грошові форми розрахунків із бюджетом, забезпечивши перехід на казначейську форму обслуговування бюджетних операцій.

3. Скасувати право з прийняттям Закону про державний бюджет на наступний рік одночасно вносити зміни до діючого податкового законодавства. Це стабілізуватиме податкову політику, адже часті зміни та заплутаність податкового законодавства посилюють бажання юридичних та фізичних осіб працювати в тіні та приховувати отримувані доходи. Проте нині в Україні практично відсутній системний підхід до реформування податкової системи, а ті заходи, що здійснюються періодично, як правило щороку перед прийняттям державного бюджету, вносять дисбаланс у податковий клімат країни, на що звертають увагу українські науковці [11].

4. Провести податкову реформу, зосередивши зусилля на усуненні недоліків чинної податкової системи України та на створенні умов, які б спонукали підприємців до виведення приховуваних

доходів з тіні, сприяли підвищенню інноваційно-інвестиційної активності. Податкову реформу не можна зводити до зниження податкових ставок та надання різного роду податкових пільг, які носять вибірковий характер і знижують податковий тиск лише для окремих платників податків та підвищують його рівень для тих, хто сумлінно виконує свої податкові зобов'язання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації / За ред. З. С. Варналія. — К.: НІСД, 2006. — 576 с.
2. Никитин С., Степанова М., Глазова Е. Теневая экономика и налогообложение // Мировая экономика и международные отношения. — 2005. — № 2. — С. 24—34.
3. Василькова Т. В. Удосконалення планування податкових платежів // Фінанси України. — 2003. — № 6. — С. 36—39.
4. Соколовська А. М. Податкова політика в Україні в контексті її впливу на розвиток економіки // Фінанси України. — 2006. — № 9. — С. 65—81.
5. Соколовська А. М. До питання про податкову реформу в Україні // Фінанси України — 2006. — № 4 — С. 55—61.
6. Чому українці ухиляються від сплати податків? — Режим доступу: http://www.socio-lab.osvita.com.ua/ukr/articles/ua_population_evade_a_tax/ Джерело: Ліга онлайн.
7. Чёрный Л. Е., Колесник В. В., Янель Ю. А. Стимулирующая функция налога на добавленную стоимость при осуществлении инвестиционной деятельности предприятия // Экономика, финансы, право. — 2005. — № 2. — С. 16—18.
8. Соколовська А. М. Теоретичні засади визначення податкового навантаження та рівня оподаткування економіки // Економіка України. — 2006. — № 7. — С. 4—11.
9. Зарипов В. Как различать налоговую оптимизацию и уклонение от уплаты налогов // Генеральный Директор. — 2006. — № 2. — Режим доступу: <http://www.gendirector.ru>.
10. Малашонок Б., Владимирський Г. Податкова терапія виробничої кризи // Економіка України. — 2006. — № 4. — С.34—42.
11. Лютий І. О., Демиденко Л. М., Субботович Ю. Л. Бюджетна політика і стабільність соціально-економічного розвитку країни // Фінанси України. — 2006 — № 10. — С. 3—11.

Рекомендована кафедрою фінансів і кредиту

Надійшла до редакції 8.10.07
Рекомендована до друку 5.11.07

Зянько Віталій Володимирович — завідувач кафедри, **Журко Тетяна Олександрівна** — асистент.

Кафедра фінансів і кредиту, Вінницький національний технічний університет